© 2026 Arabian International Conference on Science,Technology and Innovation. All rights reserved.

MARKAZIY OSIYO XONLIKLARIDA ADABIY-MADANIY MUHIT TARIXSHUNOSLIGI: MANBAVIY YONDASHUVLAR VA TADQIQOT BOSQICHLARI

Saotboyev Raxmatjon Madamin o‘g‘li
Telefon raqam: +998(93) 283 08 32
rsaotboyev@gmail.com
https://orcid.org/0009-0007-6896-3849
https://doi.org/10.5281/zenodo.23014142

Annotatsiya: Mazkur tadqiqotda XVIII–XX asr boshlarida Buxoro amirligi, Xiva va Qo‘qon xonliklarining adabiy-madaniy muhiti tarixshunosligini o‘rganish jarayoni tahlil qilinadi. Tadqiqotda mahalliy tarixnavislik asarlari, tazkiralar, qo‘lyozma manbalar va zamonaviy ilmiy ishlar qiyosiy o‘rganilib, tarixshunoslik materiallari imperiya, sovet, mustaqillik davri va xorijiy tadqiqotlar doirasida tasniflanadi. Tahlil natijalariga ko‘ra, adabiy-madaniy hayotni dastlab siyosiy-ma’muriy jarayonlarni yoritish tamoyilidan bosqichma-bosqich tarixnavislik, ta’lim, kitobat, qo‘lyozma merosi va ijodkorlar faoliyatini alohida obyekt sifatida o‘rganish tendensiyasiga o‘tilgani aniqlangan.

Kalit so‘zlar: Buxoro amirligi, Xiva xonligi, Qo‘qon xonligi, adabiy-madaniy muhit, tarixshunoslik, manbashunoslik, qo‘lyozma, kitobat, tazkira.

Kirish

Markaziy Osiyo xonliklari tarixini o‘rganishda siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar bilan bir qatorda, adabiy-madaniy hayot ham muhim tarixiy hodisa sifatida namoyon bo‘ladi. Buxoro amirligi, Xiva va Qo‘qon xonliklarida tarixnavislik, she’riyat, tazkirachilik, maktab va madrasalar faoliyati, qo‘lyozma kitoblarni ko‘chirish, saroy kutubxonalarini shakllantirish hamda ilmiy-adabiy muloqotlar o‘zaro bog‘liq holda rivojlangan. Mazkur jarayonlarni qayta tiklanishida tarixiy asarlar bilan bir qatorda qo‘lyozma kataloglari, arxiv hujjatlari va bibliografik materiallar ham muhim manbaviy ahamiyat kasb etadi. B. Ahmedovning O‘zbekiston tarixiga oid manbalarni tizimlashtirgan tadqiqoti ham ushbu yo‘nalishda metodologik ahamiyatga ega bo‘lib, 2001-yilda Toshkentda “O‘qituvchi” nashriyotida chop etilgan va 352 sahifani tashkil etadi.[1]

Xonliklar adabiy-madaniy muhitining tarixshunosligini o‘rganishda “adabiy muhit” tushunchasini faqat badiiy ijod mahsulotlari bilan chegaralab qo‘ymaslik lozim. U tarixnavislik, she’riyat, tazkirachilik, ta’lim, kitobat, qo‘lyozmalarni ko‘chirish va saqlash, kutubxonalar faoliyati hamda saroy va ilmiy-adabiy doiralar o‘rtasidagi aloqalarni qamrab oluvchi murakkab madaniy-tarixiy tizim sifatida qaralishi mumkin.

Asosiy qism

XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Rossiya imperiyasi vakillari, harbiylar, ma’murlar, sharqshunoslar va sayohatchilar tomonidan Markaziy Osiyo xonliklariga oid ko‘plab materiallar to‘plangan. Mazkur davrda yaratilgan ishlarning asosiy qismi siyosiy boshqaruv, harbiy tuzilma, iqtisodiy hayot va Rossiya bilan munosabatlarni yoritishga qaratilgan bo‘lsa-da, ularda ta’lim, madrasalar, mahalliy ziyolilar, saroy muhiti va qo‘lyozma merosiga oid ma’lumotlar ham uchraydi.

Qo‘qon xonligi tarixini o‘rganishda xonlik arxivi alohida ahamiyatga ega. A. L. Troitskaya tomonidan tuzilgan Каталог архива кокандских ханов XIX века katalogida qariyb 5000 ta hujjat tizimlashtirilgan bo‘lib, unda XIX asrning 40–70-yillariga oid materiallar jamlangan. Katalogning tuzilishida hujjatlarni mavzular bo‘yicha tasniflash, ism va geografik nomlar ko‘rsatkichlarini berish hamda terminologik lug‘atdan foydalanish tamoyillari qo‘llangan.[2]

Xiva xonligi bo‘yicha Rossiya imperiyasi davrida to‘plangan materiallar ham keyingi ilmiy tadqiqotlar uchun muhim manbaviy qatlamni tashkil etadi. Ayniqsa, Xorazm hududidagi qo‘lyozmalar,

© 2026 Arabian International Conference on Science,Technology and Innovation. All rights reserved.

saroy hujjatlari va mahalliy tarixnavislik asarlarining qayd etilishi keyinchalik Xiva adabiy-madaniy muhitini alohida tadqiq etish uchun asos yaratdi.

XX asrning dastlabki choragidan boshlab Markaziy Osiyo tarixi va madaniyatini o‘rganish professional tarixshunoslik doirasida yangi bosqichga ko‘tarildi. Bu davrni baholashda V. V. Bartoldning faoliyatini sovet tarixshunosligi bilan to‘liq tenglashtirish metodologik jihatdan to‘g‘ri emas. Uning История культурной жизни Туркестана asari 1927-yilda, sovet davrida nashr etilgan bo‘lsa-da, Bartoldning ilmiy faoliyati inqilobdan avvalgi sharqshunoslik maktabi bilan ham uzviy bog‘liq edi. Mazkur asar Turkistonning tarixiy-madaniy taraqqiyotini keng xronologik doirada ko‘rib chiqib, unda o‘zbek xonliklari, maktablar, madrasalar, shahar hayoti va madaniy jarayonlarga alohida o‘rin ajratilgan.[3]

Sovet tarixshunosligida xonliklar tarixini o‘rganish ko‘pincha ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar, davlat boshqaruvi va sinfiy munosabatlar doirasida olib borilgan. Shu sababli adabiy-madaniy jarayonlar ham ko‘p hollarda umumiy ijtimoiy-tarixiy jarayonning tarkibiy qismi sifatida tahlil qilingan.

Ayniqsa, Qo‘qon xonligi tarixnavisligi bo‘yicha keyingi tadqiqotlarga asos bo‘lgan manbashunoslik ishlari xonlikdagi yozma tarix yaratish an’analarini aniqlash imkonini berdi. Shu jihatdan Sh. H. Vohidovning Qo‘qon xonligi tarixnavisligiga bag‘ishlangan doktorlik tadqiqoti muhim o‘rin tutadi. Mazkur tadqiqot XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Qo‘qon xonligida tarixnavislikning rivojlanishi, tarixiy asarlar va ularning mualliflik xususiyatlarini tizimli o‘rganishga qaratilgan.[4] Tadqiqot bibliografik manbalarda 1998-yilda Toshkentda himoya qilingan tarix fanlari doktori dissertatsiyasi sifatida qayd etilgan.

O‘zbekiston mustaqillikka erishgach, xonliklar tarixini o‘rganishning manbashunoslik va metodologik asoslari sezilarli darajada kengaydi. Tarixiy hodisalarni faqat siyosiy yoki ijtimoiy-iqtisodiy mezonlar orqali emas, balki madaniyat, ilm-fan, ta’lim, adabiyot, kitobat va shaxslar faoliyati bilan bog‘liq holda tadqiq etish imkoniyati kuchaydi.

Bu jarayonda Qo‘qon xonligi tarixnavisligi bo‘yicha Sh. H. Vohidovning ishlari alohida ahamiyatga ega. Muallif tarixnavislikni oddiy tarixiy ma’lumotlar majmui sifatida emas, balki muayyan tarixiy muhitda shakllangan yozma an’ana sifatida ko‘rib chiqadi.[4] Mazkur yondashuv xonlik tarixini o‘rganishda tarixiy asarlarning mazmuni bilan bir qatorda ularning yaratilish sharoiti, muallifi, maqsadi va manbaviy asoslarini hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi

Xiva xonligi misolida esa kitobat va kutubxonachilik tarixini o‘rganish yangi ilmiy yo‘nalishlardan biriga aylandi. M. M. Matyakubovaning 2008-yilda Urganchda himoya qilingan tadqiqoti XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Xiva xonligidagi kitobat va kutubxona tarixiga bag‘ishlangan bo‘lib, unda qo‘lyozma kitoblarni yaratish, saqlash va kutubxona faoliyati masalalariga e’tibor qaratilgan.[5] Ushbu tadqiqot bibliografik manbalarda tarix fanlari nomzodi dissertatsiyasi sifatida qayd etiladi.

Xorazmda kitobat madaniyatini o‘rganishda A. S. Erkinov, N. T. Polvonov va H. A. Aminov tomonidan tayyorlangan Muhammad Rahimxon II – Feruz kutubxonasi fehristi ham muhim ahamiyatga ega. Mazkur nashr 2010-yilda Toshkentda “Yangi asr avlodi” nashriyotida chop etilgan bo‘lib, 385–384 sahifalik bibliografik qaydlarda uchraydi.[6]

Feruz kutubxonasi Xorazmdagi saroy kutubxonasi tarkibini o‘rganish, undagi qo‘lyozmalarni aniqlash va kitobat tarixini manbashunoslik asosida tadqiq etish uchun muhim material beradi. Shu bilan birga, ushbu katalogni Xiva xonligining butun adabiy muhitini ifodalovchi yagona manba sifatida emas, balki saroy kitobat madaniyatining muayyan qismini aks ettiruvchi manba sifatida baholash maqsadga muvofiq.

Markaziy Osiyo xonliklari tarixining xorijiy tarixshunoslikdagi talqini asosan siyosiy tarix, Rossiya imperiyasining mintaqadagi siyosati, mahalliy davlat institutlari va modernizatsiya jarayonlari

© 2026 Arabian International Conference on Science,Technology and Innovation. All rights reserved.

bilan bog‘liq holda rivojlandi. Biroq ayrim tadqiqotlarda adabiyot, til va madaniy jarayonlarning siyosiy-ijtimoiy konteksti ham tahlil qilingan.

S. Beckerning Russia’s Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865–1924 asari Buxoro va Xivaning Rossiya imperiyasi bilan munosabatlari tarixiga bag‘ishlangan bo‘lib, 1968-yilda Harvard University Press tomonidan nashr etilgan. Asarning asosiy yo‘nalishi siyosiy-diplomatik va mustamlakachilik munosabatlari bo‘lsa-da, u xonliklarning Rossiya imperiyasi bilan aloqalari shakllangan tarixiy sharoitni tushunishda muhimdir.[7]

E. Allworthning Uzbek Literary Politics asari esa o‘zbek adabiyoti tarixini siyosiy va madaniy jarayonlar bilan bog‘liq holda tahlil qilishi bilan ajralib turadi. 1964-yilda The Hague shahrida Mouton nashriyotida chop etilgan mazkur tadqiqot 366 sahifadan iborat bo‘lib, unda Chig‘atoy tili va adabiyoti, jadid adabiyoti, adabiy tanqid va sovet davridagi o‘zbek adabiy jarayonlariga oid masalalar yoritilgan.[8]

Xorijiy tarixshunoslikning yana bir muhim jihati shundaki, unda Markaziy Osiyo tarixi mahalliy tarixiy an’analar bilan bir qatorda Rossiya imperiyasi, islomiy dunyo va Yevropa ilmiy maktablari o‘rtasidagi aloqalar kontekstida o‘rganildi. Shu sababli mazkur tadqiqotlar xonliklar adabiy-madaniy muhitini mintaqalararo ilmiy va madaniy jarayonlar bilan bog‘lab tahlil qilish uchun qo‘shimcha metodologik imkoniyat yaratadi.

O‘rganilgan ilmiy adabiyotlar tahlili xonliklar adabiy-madaniy muhitining tarixshunosligi bir tekisda shakllanmaganini ko‘rsatadi. Dastlabki bosqichda tadqiqotchilar e’tibori davlat boshqaruvi, siyosiy tarix va Rossiya bilan munosabatlarga qaratilgan bo‘lsa, keyinchalik yozma manbalarni aniqlash va tavsiflashga e’tibor kuchaydi.

Keyingi bosqichda tarixnavislik va qo‘lyozma merosini tizimlashtirish masalalari oldinga chiqdi. Ayniqsa, Qo‘qon xonligi arxivi katalogining yaratilishi va Xiva xonligi tarixnavisligi bo‘yicha tadqiqotlarning amalga oshirilishi yozma merosni tizimli o‘rganish uchun muhim ilmiy asos yaratdi.[2; 4]

Mustaqillik davrida esa tadqiqotlar mavzu va metod jihatidan diversifikatsiyalandi. Xususan, Xiva xonligi misolida kitobat, kutubxonachilik va saroy madaniyati alohida tadqiqot obyekti sifatida o‘rganila boshladi.[5; 6] Bu jarayon adabiy muhitni faqat ijodkorlar faoliyati bilan emas, balki asar yaratilishi, ko‘chirilishi, saqlanishi, tarqalishi va iste’mol qilinishi bilan bog‘liq madaniy infratuzilma sifatida tadqiq etish imkoniyatini kengaytirdi.

Xulosa

Markaziy Osiyo xonliklari – Buxoro amirligi, Xiva va Qo‘qon xonliklarining adabiy-madaniy muhiti tarixshunosligi bosqichma-bosqich shakllangan. Dastlabki tadqiqotlarda siyosiy, ma’muriy va iqtisodiy masalalar ustuvor bo‘lgan bo‘lsa, keyinchalik tarixnavislik, qo‘lyozma, kitobat, ta’lim va madaniy jarayonlarni o‘rganishga e’tibor kuchaydi.

Mustaqillik davrida manbalarni tarixiy sharoit, mualliflik va mazmun jihatidan kompleks tahlil qilish imkoniyatlari kengaydi. Xiva misolida Feruz kutubxonasi, kitobat va qo‘lyozma merosining o‘rganilishi, Qo‘qon xonligi tarixnavisligiga oid tadqiqotlarning rivojlanishi mazkur yo‘nalishning ilmiy asoslarini mustahkamladi.

Umuman, zamonaviy tarixshunoslikda xonliklarning adabiy-madaniy muhiti tarixnavislik, qo‘lyozma merosi, kitobat va madaniy jarayonlarning o‘zaro aloqadorligi asosida kompleks o‘rganilmoqda. Kelgusida uch xonlik adabiy muhitini qiyosiy tadqiq etish va qo‘lyozma manbalarni tizimlashtirish muhim ilmiy vazifalardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ahmedov B. O‘zbekiston tarixi manbalari (qadimgi zamon va o‘rta asrlar). – Toshkent: O‘qituvchi, 2001. – 352 b.

© 2026 Arabian International Conference on Science,Technology and Innovation. All rights reserved.

2. Троицкая А. Л. Каталог архива кокандских ханов XIX века [около 5000 документов]. – Москва: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1968. – 582 с.
3. Бартольд В. В. История культурной жизни Туркестана. – Ленинград: Изд-во Академии наук СССР, 1927. – 256 с
4. Вохидов Ш. Х. XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида Қўқон хонлигида тарихнависликнинг ривожланиши: Тарих фанлари доктори ... дисс. – Тошкент, 1998. – 233 б.
5. Matyakubova M. M. XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asrning boshlarida Xiva xonligida kitobat va kutubxona tarixi: tarix fanlari nomzodi ... diss. – Urganch, 2008. – 134 b.
6. Erkinov A. S., Polvonov N. T., Aminov H. A. Muhammad Rahimxon II – Feruz kutubxonasi fehristi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2010. – 385 b.
7. Becker S. Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865–1924. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1968. – 416 p.
8. Allworth E. Uzbek Literary Politics. – The Hague: Mouton, 1964. – 366 p.